

חוליו של רבי יוחנן בן זכאי-מקורות
שי פינקלשטיין
רב קהילת ניצנים

תלמוד בבלי מסכת ברכות דף כח עמוד ב
וכשחלה רבי יוחנן בן זכאי, נכנסו **תלמידיו** לבקרו. כיון שראה אותם התחיל לבכות.
אמרו לו תלמידיו: נר ישראל, עמוד הימיני, פטיש החזק, מפני מה אתה בוכה? אמר
להם: אילו לפני מלך בשר ודם היו מוליכין אותי, שהיום כאן ומחר בקבר, שאם כועס
עלי - אין כעסו כעס עולם, ואם אוסרני - אין איסורו איסור עולם, ואם ממיתני - אין
מיתתו מיתת עולם, ואני יכול לפייסו בדברים ולשחדו בממון - אף על פי כן הייתי בוכה;
ועכשיו שמוליכים אותי לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא, שהוא חי וקיים
לעולם ולעולמי עולמים, שאם כועס עלי - כעסו כעס עולם, ואם אוסרני - איסורו איסור
עולם, ואם ממיתני - מיתתו מיתת עולם, ואיני יכול לפייסו בדברים ולא לשחדו בממון;
ולא עוד, אלא שיש לפני שני דרכים, אחת של גן עדן ואחת של גיהנם, ואיני יודע באיזו
מוליכים אותי - ולא אבכה? אמרו לו: רבינו, ברכנו! אמר להם: יהי רצון שתהא מורא
שמים עליכם כמורא בשר ודם. אמרו לו תלמידיו: עד כאן? - אמר להם: ולוא! תדעו,
כשאדם עובר עבירה אומר: שלא יראני אדם. בשעת פטירתו, אמר להם: פנו כלים מפני
הטומאה, והכינו כסא לחזקיהו מלך יהודה שבא

פרופסור פרנקל, עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה 53-55

התלמידים פותחים בשלוש מליצות: "נר ישראל" מזכיר את הפסוק
(שמ"ב כא: ז) "ולא תכבה את נר ישראל" ואולי רמוז לנו בזה
שלתלמידים מודע ברגע זה שרבים הולך למות.¹⁹ אך הם בוודאי מנסים
להרחיק אותו מכל מחשבה על בכי, בשבחם את רבם בביטוי "עמוד
הימני", שעליו נשען הכל, ובביטוי "פטיש החזק" שאינו צריך לפחד
מכלום. תפיסת עולמם בנויה על ראייתם את רבם בעולם הזה: גדולתו
המוחלטת, שאינה ניתנת לערעור בעיניהם, אינה מאפשרת להם להעלות
על הדעת שיכול לקרות לרבם משהו רע לאחר המוות.
רבן יוחנן בן זכאי פותח את דבריו לפי השקפת עולמם של התלמידים:

הוא מסביר את מה שיקרה לאחר המוות בעזרת מה שקורה בעולם הזה, בחיי "בשר ודם" עלי אדמות. המשל הוא "מלך בשר ודם שהיום כאן ומחר בקבר" והנמשל הוא "מלך מלכי המלכים הקב"ה שהוא חי וקיים לעולם ולעולמי עולמים". הגיבוב שבתיאור הנמשל מוכיח כאן, אולי יותר מב"משלי מלכים" אחרים, שהנמשל אינו ניתן לתיאור כלל ושהשוואה עם המשל באה רק למעין תפארת המליצה. זוהי רק נקודת מוצא זמנית מן המחשבה האנושית הרגילה אל עבר הבלתי נתפס. הניגוד העצום בין המשל לנמשל הוא בין הזמניות של הדיין והדין בעולם הזה לעומת הנצח המוחלט לחלוטין של הדיין והדין בעולם הבא. שני טעמים לזמניות של העולם הזה: הדיין אולי מחר בקבר ואף אם הוא חי, אפשר לשנות את פסק דינו בדרך טובה (לפייסו בדברים) או בדרך רעה (לשחדו בממון). מושגי האדם על היחס שבינו לבין שכר ועונש תפוסים בזמניות זאת, ורק בה הם מובנים לו. בשעה שהאדם מנסה להעביר את עצמו (שמוכר לו מן העולם הזה הזמני) אל פסק דין מוחלט של נצח, בטלים מושגי העולם הזה על רע, טוב, שכר ועונש והוא עומד לפני "איני יודע". בזה נעשה המוות לתהום חשוכה שאין לה חקר: "יש לפני שתי דרכים אחד לגהינם ואחד לגן עדן ואיני יודע באיזה מוליכין אותי". הפחד מפני הנצח שלאחר המוות מבטל קני מידה מקובלים לגבי העולם הזה. ברורים לר' יוחנן בן זכאי שני דברים: הוא עצמו יהיה לאחר המוות אותו הוא עצמו שהוא היה בעולם הזה ויש דין בעולם שלאחר המוות על מעשי עצמו בעולם הזה. קשר זה בין שני העולמות לעומת הניגוד הנורא שביניהם, משאיר את האדם מתירא ובוכה לפני הליכתו אל המוות.

בשׁוֹרָה זאת מבטלת את מושגי הרע והטוב בעולם הזה. אם לגבי רבן יוחנן בן זכאי לא ידוע שדרכו בנצח היא לגהינם או לגן־עֵדן, מהי המשמעות של המעשים הטובים או הרעים שעושה האדם עלי אדמות? לכן נשארים התלמידים כצאן שאין להם רועה והם מתחננים לקבל הדרכה לפני שהרועה עוזב אותם. אלה שבתחילה סברו שהם יכולים לתת חיזוק ועידוד, זקוקים כעת – בעמדם לפני האמת – לעזרה.

הברכה של ההולך למות אל החיים, אומרת את ההפך מן הנאמר על ידי ההולך למות על עצמו. על אף כל היראה מפני הנצח ועל אף כל חוסר היראה מפני הזמניות של "מלך בשר ודם", אומר רבן יוחנן בן זכאי לאלה שאינם הולכים למות "תהא מורא שמ׳ם עליכם כמורא בשר ודם". יש אדם ההולך למות ויש אדם שחי והחיים הם קנה המידה המוצק שלו.

אלה הם שני צדדים של מטבע אחת והכתוב בצד אחד, מראהו הפוך בצד השני. "מורא בשר ודם" הוא המוחשי, הקרוב, המובן והטבעי. מי שאינו חש את הנצח, בשבילו הזמני הוא המוחלט ובשבילו הנצח אינו מפחיד. לכן יש ללמוד לירא את הנצחי מתוך היקש ליראה מפני הזמני כי יראה זאת היא טבעית ומובנת.

שאלתם האחרונה של התלמידים (שורה 23) היא התמיהה על הסתירה (שלכאורה) שבין נאומו הגבוה של רבן יוחנן בן זכאי על חיי הנצח לבין המשפט הפשוט על מורא שמים ומורא בשר ודם. במאמרו השלישי (שורה 24) מסב רבן יוחנן בן זכאי את פניו עוד יותר אל החיים ואל העולם הזה ומבטא בלשון חיי יום את מורא האדם מן האדם בלבד ואת התעלמותו מן "מורא שמים". נראה שלקראת סוף הסיפור רוצה המספר לבטא את גודל רוחו של רבן יוחנן בן זכאי אשר לנוכח ראיה בהירה כל כך של המוות והנצח, מסוגל בכל זאת לרצות לחנך את העומדים בתוך החיים בהתאם להשקפתם ולהרגשתם הטבעית. זאת כנראה גם משמעות שני המשפטים האחרונים של הנפטר (שורות 26–27) כשהוא ספק בעולם הזה, ספק מעבר לו. שני הציוויים שבשני המשפטים מנוגדים זה לזה: "פנו כלים" מנוגד ל"הכינו כסא", שהרי המכין את הכסא בחדרו של המת מביא אותו לידי טומאה. לפי זה ברור שהמשפט השני מדבר כבר על העולם הבא, שאין בו טומאה, ושני המשפטים מבטאים מצד אחד את דאגתו של רבן יוחנן בן זכאי לעולם הזה (אין הוא רוצה שבגללו יגיעו הנשואים להפסד ממון) ומצד שני הוא רואה את העולם הבא כעולם ממשי שלו. שתי ראיות אלה כאחת, הן הנושא של הסיפור כולו.

האם רוצה המספר לומר שמוראו ובכיו של רבן יוחנן בן זכאי היו מיותרים ומופרזים? או שמא רצונו לומר שרק מי שירא ובוכה כרבן יוחנן בן זכאי זוכה לבסוף לשכר? אין תשובה ברורה לשאלות אלה בסיפור. אך אין ספק שרצונו לומר: אם האדם הגדול אינו יודע בחייו מהו הדין המצפה לו לאחר מותו, הרי בוודאי כל האנשים ש"מורא שמים עליהם כמורא בשר ודם", יש לפנייהם "שתי דרכים, אחד לגהינם ואחד לגן עדן" ואינם יודעים באיזה מוליכין אותם. אין אדם שבטוח בשכרו בעולם הבא.

אבות פ"ב ח

חמשה תלמידים היו לו לרבן יוחנן בן זכאי, ואלו הן: **רבי אליעזר בן הורקנוס, ורבי יהושע בן חנניה, ורבי יוסי הכהן, ורבי שמעון בן נתנאל, ורבי אלעזר בן ערך.**

גיטין נו עמ' א

ואבא סקרא ריש בריוני דירושלים בר אכתיה דרבן יוחנן בן זכאי הוה שלח ליה תא בצינעא לגבאי אתא אמר ליה עד אימת עבדיתו הכי וקטליתו ליה לעלמא בכפנא אמר ליה מאי איעביד דאי אמינא להו מידי קטלו לי אמר ליה חזי לי תקנתא לדידי דאיפוק אפשר דהוי **הצלה פורתא** אמר ליה נקוט נפשך בקצירי וליתו כולי עלמא ולישיילו בך ואייתי מידי סריא ואגני גבך ולימרו דנח נפשך וליעיילו בך **תלמידך** ולא ליעול בך איניש אחרינא דלא לרגשון בך דקליל את דאינהו ידעי דתייא קליל ממיתא עביד הכי נכנס בו **רבי אליעזר מצד אחד ורבי יהושע מצד אחר** כי מטו לפיתחא בעו למדקריה אמר להו יאמרו רבן דקרו בעו למדחפיה אמר להו יאמרו רבן דחפו פתחו ליה בבא נפק

מהרש"א חידושי אגדות מסכת ברכות דף כח עמוד ב

ביוגרפיה - מהרש"א

ר' שמואל אליעזר ב"ר יהודה הלוי איידלס (או איידלש), המהרש"א, נולד בקרקא כנראה בשנת שט"ו (1555). הוא נשא אשה מפוזנא, עבר לגור בה והקים בה ישיבה, כאשר חותנתו מרת איידל תומכת בו ובישיבתו במשך שנים רבות, ולכן כונה על שמה (איידל'ס = של איידל). לאחר פטירתה כיהן כרב בערים שונות בפולין, ונפטר בשנת שצ"ב (1632).

נר ישראל עמוד כו'. נר ישראל במצות כמ"ש כי נר מצוה וגו' ועמוד הימיני שהוא היה עמוד אותו הדור **שהציל כמה צדיקים בחורבן של אספסינוס** כדאיתא פרק הניזקין (נ"ו). ופטיש החזק בתורה כמ"ש וכפטיש יפוצץ סלע וק"ל ואיני יכול לפייסו בדברים כו'. בעוה"ז יכולין לפייסו בדברים שהיא התפלה וכן לשחדו בממון בצדקה שנאמר וצדקה תציל ממות אלא בדין לעוה"ב קאמר דאז אי אפשר לפייסו ולא לשחדו בממון וקאמר ולא עוד אלא שיש לפני שני דרכים כו' ר"ל גם אם לא

יהיה מיתתי לעולם הבא מיתת עולם כרשעים גמורים מ"מ אני מתיירא שמא יוליכו אותי (לדרך) לגיהנם להיות נידון י"ב חדש כדאמרי' פ"ק דר"ה (יז).

ריקאנטי בראשית פרשת וירא פרק יח פסוק ב
ביוגרפיה - ריקאנטי

ר' מנחם רקנטי נולד באיטליה בערך בשנת ה"א י' (1250). היה פוסק ומקובל. כתב פירוש על התורה על דרך הקבלה, ספר על טעמי המצוות ופירוש על התפילות. הוא נפטר בערך בשנת ה"א ע' (1310)

וכבר ראינו ושמענו דוגמא לדבר, כשהחולים עומדין סמוך למיתה, שרואין ומכירין המתים הבאים לקראתם ואין אחר רואה, כענין [ברכות כח ע"ב] פנו מקום לחזקיה מלך יהודה שבא. והענין הוא כי בהתבטל הכחות הגופניות, אין ראייתו ושמיעתו, באמצעות הכלים המיוחדים להן כמו העין והאזן, אלא בעין הנפש בלבד בלי אמצעי

משנה פסחים ה:ט

שְׁשֶׁה דְּבָרִים עָשָׂה חֲזַקְיָה הַמֶּלֶךְ, עַל שְׁלֹשֶׁה הוֹדוּ לוֹ, וְעַל שְׁלֹשֶׁה לֹא הוֹדוּ לוֹ. גָּרַר עֲצָמוֹת אָבִיו עַל מִטָּה שֶׁל חֲבָלִים, וְהוֹדוּ לוֹ. כִּתְּתָהּ נְחֹשׁ הַנְּחֹשֶׁת, וְהוֹדוּ לוֹ. גָּנַז סֶפֶר רַפּוּאוֹת, וְהוֹדוּ לוֹ.

על שלשה לא הודו לו, קצץ דלתות של היכל ושגרן למלך אשור, ולא הודו לו. סתם מי גיחון העליון, ולא הודו לו. עבר ניסון בניסון, ולא הודו לו

גיטין נו עמ' ב

רב יוסף ואיתימא רבי עקיבא משיב חכמים אחר ודעתם יסכל איבעי למימר ליה לשבקינהו הדא זימנא ווהוא סבר דלמא כולי האי לא עביד והצלה פורתא נמי לא הוי

ברכות כח עמ' ב

תני רבי נחוניא בן הקנה הוה מתפלל בכניסתו לבית המדרש וביציאתו תפלה קצרה. אמרו לו: מה מקום לתפלה זו? אמר להם: בכניסתי אני מתפלל שלא יארע דבר תקלה על ידי. וביציאתי אני נותן הודאה על חלקי

גמ' תנו רבנן: בכניסתו מהו אומר? "יהי רצון מלפניך ה' אלהי שלא יארע דבר תקלה על ידי, ולא אכשל בדבר הלכה, וישמחו בי חברי, ולא אומר על טמא טהור, ולא על טהור טמא. ולא יכשלו חברי בדבר הלכה, ואשמח בהם". ביציאתו מהו אומר? "מודה אני לפניך ה' אלהי ששמת חלקי מיושבי בית המדרש ולא שמת חלקי מיושבי קרנות. שאני משכים, והם משכימים. אני משכים לדברי תורה, והם משכימים לדברים בטלים. אני עמל והם עמלים. אני עמל ומקבל שכר, והם עמלים ואינם מקבלים שכר. אני רץ והם רצים. אני רץ לחיי העולם הבא והם רצים לבאר שחת"

תנו רבנן: כשחלה רבי אליעזר נכנסו תלמידיו לבקר. אמרו לו: רבינו למדנו אורחות חיים ונזקה בהן לחיי העולם הבא. אמר להם: הזהרו בכבוד חבריכם, ומנעו בניכם מן ההגיון, והושיבוים בין ברפי תלמידי חכמים, וכשאתם מתפללים – דעו לפני מי אתם

עומדים. ובשביל כך תזכו לחיי העולם הבא. וכשחלה רבי יוחנן בן זכאי נכנסו תלמידיו
לבקרו.”